

KÁRPÁTALJAI NÉPI FRAZÉMÁK

HORVÁTH KATALIN

Ungvári Nemzeti Egyetem, Magyar Filológiai Tanszék

88000 Ungvár, Egyetem u. 14.

kati@vpapp.com

Kivonat: Az alábbi írásban a kárpátaljai népi frazémák sajátosságait vizsgáljuk. Szólunk hangtani, alaktani jegyeikről, fogalmi jegyeikről, amelyek alapján minősíteni lehet a nyelvi világkép elemeit. Kifejtjük, hogy a kárpátaljai népi frazémák beletartoznak az összmagyar frazémakincsbe, egy részük viszont helyi talajon keletkezett, tükröződik bennük az e régióban élők sajátos látásmódja, értékítélete, a más népekkel való több évszázados közvetlen együttélés. Rámutatunk, hogy a szókészlet egyéb szótári egységeihez hasonlóan a frazémakészlet is állandó mozgásban van, egyesek kivesznek a használatból, s az új társadalmi viszonyoknak megfelelően újak is keletkeznek.

Kulcsszavak: népi frazéma, variánsok, tükörfordítás

Bevezetés

Jelen tanulmány a kárpátaljai magyar köznyelvben és nyelvjárásokban használatos népi frazémák alaki és tartalmi változatosságára hívja fel a figyelmet. A több szóból álló összeforrott kifejezéseket közvetlen környezetünkől sajátítjuk el anyanyelvjárásunkban, ily módon jelentős mértékben befolyásolják a világról kialakított fogalmainkat, értékítéletünket. Gyűjtésük és több szempontú feldolgozásuk támpontokat nyújthat a magyar nyelvi világkép leírásához.

1. A kárpátaljai népi frazémákról

Kárpátaljai népi frazémákon azokat az összeforrott kifejezéseket értjük, amelyek beletartoznak az ebben a régióban élő magyarul beszélők aktív szókincsébe, nincsenek meg, vagy nem az itt használatos formában szerepelnek O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* (1966) című könyvében. A „népi frazéma” terminus nem egészen pontos tudományos tekintetben, mindössze az össznemzeti frazémakincs eredetére vonatkozik, azt jelzi, hogy a kifejezés népi látásmódból, népi talajon született, egy-egy tájegység ismeretkincséhez tartozik, s így a nyelvjárás jellemző jegyeit viseli.

Az ungvári egyetem Magyar Filológia Tanszékének oktatói és hallgatói évek óta gyűjtik passzív módszerrel a kárpátaljai népi frazémákat, példaanyagunk többsége megtalálható A *kárpátaljai magyar nyelvjárások szótárában*, amelynek szerkesztési munkálatai jelenleg is folynak (Lizanec Péter főszerk. 2000–2008).

2. A frazéma meghatározása

A szakirodalomban a frazéma többféle meghatározásával és csoportosításával találkozunk. Minden kutató kiemeli, hogy a frazéma kötött szókapcsolat, szótározható, rendszerint szótári szó értékében használt, több szó összeforrott kapcsolatából álló, integrált jelentésű, gazdag hangulati tartalmú lexilógiai egység. Pl.: *az élő fába is beleköt* 'akadékoskodik', *egy a küszöb az ajtóval* 'összetartoznak', *megellik ő még kisebb tőggel is* 'enged az igényeiből' (Tiszakeresztúr). A frazémák a lexémákhoz hasonlóan rendszert alkotnak. Lehetnek szó értékűek: *elmenne a munka temetésére* 'dologkerülő' és mondat értékűek, pl.:

több az ember vagyon nélkül, mint a vagyon ember nélkül ‘többet ér az emberséges szegény, mint az embertelen gazdag’ (Vári).

L. G. Szkripnik ukrán nyelvész szerint a frazéma két vagy több szó pontosan megformált komponensének lexikai-grammatikai egysége, amely grammatikailag a szókapcsolat vagy a mondat modelljére alakul, s a nyelvben automatikusan, a hagyományoknak megfelelően jön létre (Скрипник 1973: 11). Ebből az is következik, hogy a népi frazémák hangtanilag és grammatikailag az adott nyelvjárásterület sajátosságait viselik magukon, tartalmilag sajátos világlátásból fakadnak. Legfontosabb közös jegyük a zárt szerkezet, az állandósult nyelvi forma és a jelentésbeli összeforrottság.

3. A népi frazeológia kutatásáról

Adataink szerint B. A. Larin 1959-ben vetette fel a népi frazeológia kérdését Kijevben a X. köztársasági dialektológiai tanácskozáson, a Potebnya Nyelvtudományi Intézetben [Ларин 1977: 149–162]. A nemzeti nyelv frazémakincsének azt a rétegét nevezi népi frazeológiának, amely a nép körében keletkezett, s a nép ismeretkincsében él. A frazeológia szót egyrészt frazéma, másrészt a frazeológiai szókapcsolatokról szóló tudomány jelentésben használja. Kizárja a népi frazeológiai szókapcsolatok köréből a bibliai, az antik eredetű összeforrott kifejezéseket és a nemzeti irodalomból szállóigévé vált idézeteket.

I. H. Matvijasz ukrán kutató is két réteget különít el a nemzeti frazémakincsben: irodalmi és népi réteget (Матвійас 2007: 23–27), hangsúlyozza, hogy a különböző nyelvjárásokban a népi frazémák jellegzetes hangtani, nyelvtani és lexikai variánsai élnek, gyakoriak a rokon értelmű, az ellentétes értelmű frazémák.

L. O. Sztavicka kiemeli, hogy a népi frazémákban tükröződnek a nemzeti hagyományok, a szokások, a népi értékrend és erkölcs (Ставицька 2006: 118–129).

B. A. Larin a fent említett dialektológiai tanácskozáson szorgalmazta a népi frazémák nyelvjárástani szempontú tanulmányozását. A legutóbbi időkig a dialektológiai tankönyvek alig tesznek említést a nyelvjárási szókincs e fontos rétegéről. A magyar nyelvjárástanban Hegedűs Attila a Kiss Jenő szerkesztésében megjelent *Magyar dialektológia* V. fejezetének 5. pontjában ír a nyelvjárási frazeológiáról (Hegedűs 2001: 391–395). A nyelvjárási frazeologizmusokat a köznyelvhez való viszonyítás alapján különíti el. Megkülönböztet a köznyelvvél egyező proverbiumokat (szólásokat, közmondásokat), a köznyelvben ismeretleneket, valamint a köznyelvben ismert, a nyelvjárásokban ismeretlen proverbiumokat. Sajátos módon a falucsúfolókat is a táji frazeologizmusok közé sorolja.

A népi frazémák jellemző jegye az illető nyelvjárás szerinti hangtani, alaktani, mondattani megformáltság, tükröződnek bennük a hely és az egyén nyelvjárási sajátosságai. A hangtani variánsok jól tükrözik a kárpátaljai magyar nyelvjárások jellegzetességeit a beszédhangok megterheltsége és hangszíne szerint. Például a *beszél* lexémában megfigyelhető a köznyelvi *é* magánhangzó ejtésének sokfélesége az egyes kutatópontokon: ejtik zárt *i*-zéssel, nyitódó és záródó diftongussal, lebegő, erősödő és gyengülő diftongussal; az *a*, *e* magánhangzó ejtése nagy változatosságot mutat időtartam tekintetében a szomszédos mássalhangzók függvényében; a középső nyelválású hosszú magánhangzók is többnyire záródó jellegű diftongusban realizálódnak minden hangtani pozícióban.

Az *beszél*, *akinek a háza éÇg* ‘az szólja meg a másikat, akinek rosszabb a helyzete’ (Kisgejőc).

Beszíj, beszíj, hamarébb elaszol 'senkit nem érdekel, mit mondasz' (Szalóka).

Csak hottentotta nyelven beszíj 'semmilyen nyelven nem tudja kifejezni magát' (Szurte, ifj.).

Könnyem beszél, akinek fog van a szájába 'könnyű annak, akinek megvannak a lehetőségei' (Vári).

Nem jány, akit nem beszélnek 'nem kell adni a pletykára' (Szalóka).

Vele beszíni, líval imátkozni, egyre megy 'fölsőleges minden szó' (Feketepatak).

Úrra beszéni, líval imátkozni egyre megy 'fölsőleges, értelmetlen dolog' (Tiszakeresztúr).

Úrra, bolond# nem érdemes beszéni 'fölsőleges fáradozás a feleslegesnek vagy a beszámíthatatlan elméjűnek az igazunkat bizonygatni' (Tiszakeresztúr).

Beszéj neki, Bátfáról jött / Bátfán lakik 'semmit sem ért, buta, fölsőleges a magyarázat' (Ungvár, Szurte).

Az alaktani variánsok az adott nyelvjárás tőtipusainak és tőváltozatainak sajátosságait mutatják. Erre a *szekeer* szóval alakult frazémákból hozunk példákat:

Akinek a szekeerin üsz, annak a nótáját kel fíjnod 'egyet kell értened azzal, aki segít rajtad, akinek ki vagy szolgáltatva' (Tiszaújlak).

Amék szekeer nem ál mek, had mennyen el 'nem érdemes törődni azzal, aki észre sem vesz minket' (Beregszász).

A rossz szekeer tovább zörög, mint a jó 'az örökké panaszkodó, beteges ember sokszor tovább él, mint az egészséges' (Tiszaszalamon).

Úgy járt, mint Mihók a szekeerivel 'megtréfálták' (Korláthelmec).

Teleken szekeerem megy a tehen (Csap).

A lexikai variánsokban is gazdag a népi frazémakincs, pl.: Innen oda nem *hallik* a szó (Tiszakeresztúr), Innen oda nem *jár* a szó (Halábor), Innen oda nem *forog* a szó (Nagydobrony) 'nem érdemes valakivel párbeszédet folytatni'.

Figyelmet érdemelnek azok a népi frazémák, amelyek örök erkölcsi tartalmat hordoznak, sok évszázados megfigyelés, tapasztalat tömör megfogalmazását tárják eléünk. Salánki feljegyzés például az *Aki tút lop, ökröt is* közmondás. Amikor ilyeneket hallunk, meggyőződhetünk arról, milyen mély emberismeret, milyen kristálytisza erkölcs van e mögött a konkrét, szemléletes kép, megfigyelés mögött. Valóban benne van a nép világlátása, erkölcsi értékítélete, tartása, jelleme. Biztosak lehetünk abban, hogy ez a bölcs megállapítás falusi környezetben keletkezett és nem mai keletű, egyrészt ökröket ma már nem találunk a falvakban, másrészt arra, aki ma elsajátítja „elprivatizálja” más tulajdonát, nem azt mondják, hogy lop, hanem: *ügyesen tud forogni, tud élni*.

Gyakran halljuk az *Üres kalász t#rcsa fenn a fejét* közmondást. Igazságtartalmáról naponta meggyőződhetünk, s magunk is idézzük okulásul, amikor azt látjuk és tapasztaljuk környezetünkben, hogy valaki túlságosan öntelt, fölényes(kedő), gögös, büszke. Ilyen változatokban jegyeztük fel: *Akinek üres a feje, könnyen tarcsa magosson* (Gyula), *Az üres kalász magosson* ³*8rcsa a feji*³ (Verbóc), *Csak az üres kalász emeli magosra a fejét* (Zápszony), *Üres kalász hordi fenn a fejét* (Kisdobrony), Ez a közmondásunk össznépi jellegű, a magyar nyelvterület más részein is előfordul (sőt más európai nyelvekben is él), de más-más alakban. O. Nagy Gábor 1966-ban megjelent *Magyar szólások és közmondások* c. könyvében például ilyen formában szerepel: *(Az) üres kalász fenn tartja a fejét* (328. o.), jelentése: 'az üresfejű emberek szoktak gögösök lenni'.

Váriban használják a idősebbek a *Veszekedő pásztorok köszt jó dóga van a farkasnak* közmondást. Eredeti és átvitt értelemben egyaránt fontos erkölcsi ítéletet

tartalmaz a megállapítás, amelyet a mindennapi emberi társas érintkezés és a történelem egyaránt igazol.

Évszázados magatartásformát mai keletű frazémák is megfogalmaznak. Például azt az igazságot, hogy a fiatalnak a felnőttől kell tanulnia s nem fordítva, a kárpátaljai ifjúsági nyelvhasználatban ilyen frazémaváltozatokkal fejezik ki: *Nehogy má a nyúl vigye a vadászpuskát!* (Hetyen); *Nehogy má a nyúl vigye a húsvéti sonkát!* (Aklihegy); *Nehogy má a befőtt tegye el a nagymamát!* (Ungvár); *Nehogy már a karó mondja meg, meddig üssék le!* (Kaszony); *Nehogy már a fagyí nyaljon vissza!* (Ungvár); *Nehogy már a malter verje falhoz a kőművest!* (Déda). *Nehogy má a tehen fejje meg a gazdát!* (Nevetlen); *Nehogy má a krumplibogár vigye a permetezőgépet* (Nevetlen).

Ezeknek a szólásoknak jellegzetes formai jellemzője a *nehogy* kötőszóval bevezetett felszólító jelentéstartalmú mondat, amely intést, óvást, figyelmeztetést fogalmaz meg. A szemléletes képekben való felszólítások célja az oktató-nevelő szándék: baj van ott, ahol nem a magunk dolgát tesszük, ahol felcserélődnek a szerepek, azaz: a világ rendjében vannak törvényszerűségek, ezeken nem változtathatunk, ezeket tudomásul kell vennünk.

Az össznépi magyar nyelvhasználat frazémakincsében ugyanez a jelentéstartalom ilyen formákban él: *A csirke ne tanítsa a kotlót! Ne legyen a csirke okosabb a tyúknál! Ne a farok csóválja a kutyát!...*

Az ifjúság értékrendje tükröződik azokban a frazémákban, amelyek *paraszt* szavunk melléknévi – 'műveletlen' – jelentésével alakultak. Az ungvári egyetem különböző kárpátaljai helységeiből származó magyar anyanyelvű diákjainak beszédéből mutatunk be egy csokorra valót:

- Olyan paraszt, hogy a Göncölszekeret is megpakolná szalmával* (Szürte);
- Olyan paraszt, hogy az első legójából disznóólat épített* (Beregszász);
- Olyan paraszt, hogy még a zsírkrétát is hagymával eszi* (Ungvár);
- Olyan paraszt, hogy ha szembeköpi, azt hiszi, esik az eső* (Eszeny);
- Olyan paraszt, hogy szotek van a hátára tetoválva* (Palágykomoróc);
- Úgy ért hozzá, mint paraszt a csokoládéhoz, a papírt megeszi, a csokoládét eldobja* (Kisgejőc);
- Akkora paraszt, hogy bicskával eszi a vattacukrot* 'nem tud viselkedni' (Vári);
- Olyan paraszt, hogy kocsonyával zselézi a haját* 'tudatlan' (Kisgejőc);
- Olyan paraszt, hogy húzza maga után a krumpliföldet* (Vári);
- Olyan paraszt, hogy szédül a betonon* 'földművelésre született, a városban nem érzi jól magát' (Vári);
- Olyan paraszt, hogy traktorral jár udvarolni, és még az ekét sem kapcsolja le* (Kisgejőc).

Külön figyelmet érdemelnek a tulajdonnevet, különösen a személynevet tartalmazó helyi frazémák. Bennük a tulajdonnév legtöbb esetben elvesztette azonosító funkcióját, a beszélők nem tudnak a nevet viselő személyről, valamikori létezéséről semmit. Sok esetben még hosszas kutatómunkával sem lehet kideríteni a szólássá válás epikai háttérét, az összeforrott szókapcsolat egységes jelentésével hagyományozódik nemzedékről nemzedékre úgy, hogy a tulajdonnév elveszti eredeti funkcióját. Például: *Babrás, mint a Boda Erzszi káposztástésztája* ', azaz nincs kedve valamihez hozzáfogni, ezért folyton mellébeszél, magyarázkodik' (Feketepatak).

Dolga van, mint Kocsány Marinak 'elfoglalt' (Korláthelmec).

Éhes, mint Szabó Karcsi lova 'belehal az éhségbe' (Péterfalva).

Olyan éhes, mint a Mihalovicsné malaca 'egyáltalán nem éhes, ugyanis Mihalovicsnének nem is volt malaca' (Kisgejőc).

Elment, mint Salamon Munkácsra 'készül valahova, de nem megy el' (Korláthelmec).

Hallgat, mint Kuckulics a határban 'nem szól, nehogy észrevegyék vagy rajtakapják valamin' (Korláthelmec).

Kialakul, mint a Blaha szántása 'majd lesz valahogy magától is' (Szürte).

Megy neki, mint Traskinak a hídemelés 'egyáltalán nem ért valamihez, hozzá sem tud fogni valamihez' (Szürte).

Úgy néz ki, mint Bella Gyuri 'rendetlen, ápolatlan' (Tiszakeresztúr).

A népi frazémák vizsgálata tanulságokban gazdag lehet mindenütt és minden korban, különösen pedig olyan nyelvjárásokban, amelyek a nyelvi és a kulturális interferencia jegyeit viselik magukon. Kárpátalján a kétnyelvűségből fakadóan több szó szerint lefordított szókapcsolat terjed, pl. *Elment a vonat* 'lekészt valamiről' (Beregszász), *Káposztát csinál* 'pénzt teremt elő törvénytelen úton' (Beregszász), *Nyűlként utazik* 'potyautas, bliccelő' (Ungvár). Ez utóbbi „frazéma” még a kétnyelvűségből eredő furcsa fordításokhoz hozzászokott magyar anyanyelvűek számára is feltűnő. Szó szerinti fordításból ered, a beszélő tükörfordítással használja magyarul az ukrán / orosz *їхати зайцем* / *ехать зайцем* 'potyán utazik' szólást. A kötött szókapcsolat kifejező ereje az oroszban, az ukránban éppen abból ered, hogy az állandósult szerkezeti formához jelentésintegráció társul. A szólásban rejlő szemléletességben egy másik nép gondolkodásmódja ölt testet, szó szerinti fordítása ezért meghökkentő.

Összegzés

Népi frazémakincsünk állandó változásban, mozgásban, fejlődésben van, a társadalmi viszonyok változásával a régebbiek feledésbe merülhetnek, újak keletkeznek. Az összeforrott szókapcsolatokban tükröződik a táj népének világlátása, értékrendje, kapcsolata más népekkel és nyelvekkel. Érdemes tehát folyamatosan gyűjteni, megjelentetni a népi szólásokat és közmondásokat a magyar nyelvterület minden régiójából a nemzeti gondolkodásmód alaposabb megismerése céljából. A népi frazémagyűjteményekben tanulságos lehetne fonetikus lejegyzéssel, a kiejtési sajátosságoknak megfelelően közölni az állandósult szókapcsolatokat

Irodalom

- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási frazeológia. In: Kiss Jenő (szerk). *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó, – 391–395.
- Lizanec Péter (főszerk). 2008. A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára. In: *Acta Hungarica* IX.évf. A–C. – Ungvár, 2000. – 95–242. o.; IX–XI.évf. Cs–D. – Ungvár, 2003. – 197–261. o.; XII. évf. E–F. – Ungvár, 2004. – 135–273. o.; XII–XIV. évf. G–J. – Ungvár, 2004. – 123–233. o.; XV. évf. K. – Ungvár, 2006. – 131–224. o.; XVI–XVII.évf. L–O. – Ungvár, 2007. – 123–299. o.; XVIII. évf. P. – Ungvár, – 389–460.

- O. Nagy Gábor 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.
- Ларин Б.А. 1977. *История русского языка и общее языкознание*. Москва: Просвещение. С. 149–162.
- Матвіяс І.Г. 2007. *Діалектна основа лексики і фразеології в українській літературній мові*. In: *Мовознавство* 3 .С. 23–27.
- Прадід Н.Ф. *Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного плану*. *Мовознавство* 4–5 '95. – С. 35–38.
- Скрипник Л.Г. 1973. *Фразеологія української мови*. – Київ: Наукова думка,– 256 с.
- Ставицька Л.С. '2006. „Чоловік (мужчина)” у концептосфері української фразеології. *Мовознавство* 2–3 – С. 118–129.